

ІСТОРИЧНІ АСПЕКТИ ПРАВОВИХ ВІДНОСИН У ЗАПОРОЗЬКІЙ СІЧІ

У статті охарактеризовано проблему правових відносин у Запорозькій Січі; подано аналіз правових норм у Запорозькій Січі з середини XVIII ст.; визначено основні історичні аспекти та характерні риси звичаєвого права запорожців; конкретизовано історичні аспекти правових відносин запорожців.

Ключові слова: Запорозька Січ, судочинство, право, правові відносини, запорожці, звичаєве право.

Постановка проблеми. Після проголошення незалежності України 24 серпня 1991 року виникла потреба в розкритті історії нашої держави в реалістичному аспекті. Тому велика кількість дослідників почали вивчати різнопланові аспекти життєдіяльності українського народу для зняття ідеологізації з нашої історії, зокрема з її правових відносин, що є актуальним на сучасному етапі розвитку України як правової держави.

Досліджуючи проблему правових відносин у Запорозькій Січі, слід вказати на те, що важливе місце у житті українського народу, який потерпав від панського гніту на території середнього і нижнього Півдня, Лівобережжя мало формування звичаєвого права. Вільні селяни, які називали себе козаками, починали формувати свої права, за якими вони будуть жити і які будуть для них зручними у регулюванні общини. Виникло навіть нове поняття – «козацьке право» – сукупність правових звичаїв, більшість з яких склалася в Запорозькій Січі. На сьогодні звичаєве право запорозьких козаків залишається мало дослідженим.

Аналіз джерел та публікацій. Розкриття традицій судочинства і правовідносин стала однією з найактуальніших тем в працях багатьох істориків, серед яких слід відзначити: О. Кістяківського, який підготував до друку і видав «Права, по

которым судится малороссийский народ» – кодекс права України-Гетьманщини; І. Теліченка, який дав короткий огляд тих джерел права, що застосовувались українськими судами в XVII – XVIII століттях; Д. Міллера, який описав причини, хід та наслідки проведеної гетьманом К. Розумовським в 1760-1763 роках судової реформи; О. Лазаревського, який описує суспільний і політичний устрій Запорозької Січі в XVII – XVIII століттях та дає критичну оцінку діяльності козацьких судів; Р. Лашенка, який у своїх «Лекціях по історії українського права» подає загальну характеристику джерел права, що діяли в Запорозькій Січі; І. Черкаського, який зібрав цікавий фактичний матеріал про судоустрій і судочинство Лівобережної України; М. Слабченка, який показав систему покарань, що їх застосовували суди, а також подав загальну характеристику судівництва Запорозької Січі в XVII – XVIII століттях; Л. Окиншевича, який розглядав судову компетенцію центральних установ Лівобережної України, показував її народний характер; Я. Падоха, який у своїй праці з історії давнього українського судочинства від княжої доби до Гетьманщини подає загальну характеристику судової системи та судового процесу.

Метою нашої статті є аналіз та загальна характеристики правових відносин і судочинства у Запорозькій Січі.

Виклад основного матеріалу. Слід відзначити, що правові норми у Запорозькій Січі з середини XVIII ст. стають фіксованими, так як козацька рада починає виступати як законодавчий орган, який видає загальнообов'язкові норми, зафіксовані в письмовому вигляді. Такі якісні зміни унеможливають трактування правових норм на свій розсуд і дозволяють козацькій общині ввести загальноприйняті правила.

У 1762 р. на раді було «зделано писменное и круговое обязательство впредь в войске запорожском всегда содержать и сохранять ненарушимо утверждение прежним войсковим приговором добре порядки, а именно: искорененного воровства к умножению не допускать ... на границах покой содержать и если би кто дерзнул учинить тем утверждением порядком какое нарушение или в Кош командующем в чем

ослушность и повинность... карать и в том старшины и козаки не должны препятствия чинить... Наше соизволение, дабы кошевой отаман и старшина войсковая отнине и впредь без важных причин и преступлений прав и указов переменяеми не били» [1;2, с. 189-190].

У 1764 р. козацька рада ухвалює: злодіїв, ватажків злодійських партій, передержувачів і покупців краденого нищити; завести взаємний догляд між козаками; ручитися за винних чи причетних до злодійства забороняли; за кошем визнавали право звільняти несправних курінних отаманів і призначати інших; від кошового відбирали право помилування і тощо. М. Слабченко відзначав: «У цих ухвалах маємо відповідно оформлений, не опертий на традицію, новий закон, у писаній формі» [7, с. 528-529].

Крім того, кошовий отаман і військова старшина вели ділове листування з паланковою старшиною (надсилали накази, розпорядження тощо). А це також своєрідні правові документи виконавчого характеру.

Як зазначалося вище, при вирішенні внутрішніх справ запорожці діяли виключно на підставі своїх «законів». Але у разі необхідності вони могли посилатися і на нормативні акти сусідніх держав. Згадаємо хоча би поземельну боротьбу Запоріжжя зі своїми сусідами в останні роки існування Січі. Апелюючи до російського уряду, Кіш посилався не тільки на свідчення старих людей, які знали кордони Запорозьких Вольностей, а й на різноманітні письмові документи (універсали польських королів, українських гетьманів, російських царів), що свідчить про високий рівень правової культури козаків.

Одним із основних історичних аспектів та характерною рисою звичаєвого права запорожців була його обрядовість. Різноманітна, змістовна й образна, вона надавала звичаєвому праву характер життєвості й публічності; викликала увагу до судового процесу й співучасть у ньому не тільки безпосередньо зацікавлених осіб, але й громадськості; сприяла збереженню у народній пам'яті звичаєвих норм; засвідчувала правильність вживання звичаїв і підносила правотворчість народу. [3;4, с. 79-80]

Закріплення й поновлення в народній пам'яті звичаєвих норм за допомогою обрядів-символів сприяло тому, що не тільки судді, але й сторони та громада виявляли досконале знання звичаєвого права. А постійне вживання протягом тривалого часу правних звичаєвих норм у формі коротких речень привело до перетворення їх у стислі, змістовні формулювання, в яких зафіксувались головні принципи звичаєвого права й народної правосвідомості.

На обрядовий характер, мальовничість норм звичаєвого права запорожців вказував М. Слабченко: «В умовах козацької республіки всі найважливіші справи як воєнні (походи, оборона), так і мирні (мисливство, рибальство, промисли) вирішувалися, як правило, гуртом, групою. [11] Тому індивідуальне сприйняття світу окремим козаком нівелювалося до групового світосприймання. Крім того, козаки кожне явище сприймали як конкретне, не абстрагувалися від нього. На цьому ґрунтувалася запорозька судова практика. В умовах запорозького життя ту практику пізнавали козацькі маси не з окремих карних предметів чи актів, а з цілої обставини. Шибениці, наприклад, в Січі асоціювали і з знаряддям кари, і з ритуалу проїзду під нею злочинця на власному коні, проводів тощо. Без мальовничості звичай не міг би утриматися ... Мальовничість призводила до того, що в Січі могли розвинутися тільки певні інститути, що відповідали цілому потокові козацького життя, не розкрадали основних його засад» [10, с. 110-111].

Подавши певну загальну характеристику, слід відзначити, що звичаєве право запорожців можна вважати типовим прикладом ранньої стадії формування правових норм. Про це свідчать такі історично укладені характерні ознаки: широке застосування смертної кари; досить суворі, переважно тілесні, покарання; корпоративність; домінуюча роль «публічного права»; усна форма вираження правових норм (у більшості випадків); консерватизм; обрядовість.

На сучасному етапі дослідження проблеми до особливостей козацького права можна віднести його загальну рису – суворість. Запорожці поблажливо ставилися до минулого

осіб, які прагнули записатися в козаки, але за порушення запорозьких порядків встановлювали суворі покарання: смертну кару (як просту, так і кваліфіковану), тілесні покарання, вигнання злочинців за межі Запорозьких Вольностей. Що стосується форми козацького права, то загальновідомим є положення про те, що запорозькі козаки не мали писаних законів і діяли виключно на підставі «стародавніх звичаїв, словесного права і здорового глузду».[7, с. 82-83].

У Запорозькій Січі застосовували в основному покарання, що спрямовувалися на обмеження козацьких вільностей. Так, за вчинення дрібних правопорушень передбачалося обмеження певних прав, зокрема накладалася заборона на зайняття виборних козацьких посад. [5;6].

Покарання на Запорозькій Січі мало на меті підтримання військової дисципліни в козацькому середовищі та служило своєрідною профілактикою для тих, хто бажав стати лицарем і оволодіти козацьким ремеслом. У такий спосіб товариство намагалося відгородитися від тих охочих покозачитися, хто мав кримінальне минуле або, за висловом Миколи Гоголя, «у кого вже металася біля шиї мотузка».

Таким чином, уся процедура, від розслідування злочину до винесення вироку, зокрема й вибір покарання, у Запорозькій Січі базувалася винятково на звичаєвому праві. Причини козацьких правових традицій і відсутності писаних норм права були такими:

- історія запорозьких козаків мала незначний історичний період, впродовж якого вони не встигли звичаєве право систематизувати і оформити у письмовій формі;
- життя козаків минало у походах і війнах, що не сприяло розробленню нормативно-правових актів;
- запорожці не бажали ймовірного обмеження наявних прав і привілеїв писаними законами

Висновки. Загалом, проаналізувавши особливості судочинства періоду Запорозької Січі XVI – першої половини XVIII ст., необхідно визначити історичні аспекти правових відносин запорожців: козацька рада починає виступати і як законодавчий орган; характерною рисою звичаєвого права

запорозців була його обрядовість; архітетоніка правових норм була недостатньо розвиненою, а це в свою чергу призводило до певних непорозумінь; характерною рисою козацького права була його суворість та консерватизм; усна форма вираження правових норм; корпоративність; домінуюча роль «публічного права».

Список використаних джерел

1. Василенко М. Збірка матеріалів до історії Лівобережної України та українського права XVII–XVIII вв. / Василенко Микола Прокопович. – 1921. – Т. 1 – 370 с.
2. Василенко М. Матеріали до історії українського права / Василенко Микола Прокопович. – К., 1929. – Т. 1. – 336 с.
3. Грозовський І. Козацьке право // Право України / Грозовський Ігор Миколайович. – 1997. – № 6. – 110 с.
4. Грозовський І. Звичаєве право Запорізької Січі // Радянське право / Грозовський Ігор Миколайович, 1991. – № 10. – 216 с.
5. Дарский А. Система карательных мер... / А. Дарский – К.: Наук. Думка, 1925 – 442 с.
6. Михайленко П. Суды и наказания в Сечи Запорожской // Іменем закону / Петро Петрович Михайленко, 1993 р. – №34, 35, 36.
7. Пашук А. Суд і судочинство на Лівобережній Україні в XVII–XVIII ст. – Львів / Андрій Пашук, 1967. – 179 с.
8. Скальковський, А. О. Історія Нової Січі, або останнього Коша Запорозького: историческая литература / А. О. Скальковський. – Дніпропетровськ : Січ, 2003. – 678 с.
9. Слабченко М. Опыты по истории права Малороссии XVII и XVIII вв / Михайло Єлисейович Слабченко. – Одесса, 1911. – 292 с.
10. Слабченко М. Соціально-правова організація Січі Запорозької // Збірник соціально-економічних відносин АН УСРР / Михайло Єлисейович Слабченко. – К., 1927. – С. 110–117
11. Слабченко М. Судівництво на Україні XVII–XVIII стол / Михайло Єлисейович Слабченко. – Харків, 1919. – 38 с.
12. Смолій В. Українська козацька держава // Історія України / Валерій Андрійович Смолій, 1996. – №4
13. Яворницький Д.І. Історія Запорозьких козаків. / Яворницький Дмитро Іванович – Т.1. – К.: Наукова думка, 1990.

Kulchytsky T.

THE HISTORICAL ASPECT OF LEGAL RELATIONS IN THE
ZAPORIZHZHYA SICH

In the article described the issue of legal relations in the Zaporizhzhya Sich; presents an analysis of legal norms in the Zaporizhzhya Sich of the mid-seventeenth century; identified the main historical aspects and characteristic features of customary law Zaporozhians; fleshed historical aspects the legal relationship zaporoztsiv.

Key words: *Zaporizhzhya Sich, justice, law, legal relations, Cossacks common law.*